

SETTAR HAN HİKÂYESİNDEKİ MOTİFLER VE FORMEL UNSURLAR-II*

Yrd. Doç. Dr. Enver ARAS**

Kuzey Azerbaycan'da "Settarhan Dastanı", Güney Azerbaycan'da ise "Goçag Settar" adıyla bilinen Settar Han hikâyesinde diğer halk hikâyelerimizde olduğu gibi çeşitli motifler vardır. Bu hikâyede geçen motifler, on sekiz ana epizot başlığı çerçevesinde ele alınıp incelenmiş ve olayların gelişme seyrine bağlı kalınarak ortaya konulmuştur.

A. HİKÂYEDEKİ MOTİFLER:***

1. Kahramanların Aileleri ve Sosyal Durumları Epizotuna Bağlı Motifler:

Azerbaycan Türk halk hikâyelerinin en yaygın epizotlarından olan "çocuksuz yaşlı padişah, çocuksuz ihtiyar" vb.lerini Settar Han hikâyesinin iki varyantında da göremiyoruz. "SHD" varyantında, Settar Han'ın ailesi ve sosyal durumu hakkında bilgi verilmemiştir. Fakat, "GS" varyantında, kahramanın babası Hasan'la, ağabeyi İsmail'in, kardeşleri Gaffar'ın ve Ezim (Azim'in isimlerine yer verilmiştir. Hikâyenin her iki varyantında da İran'ın padişahı Mehmet Ali Şah'ın adı geçmektedir.

Hikâyenin iki varyantında da karşımıza ilk olarak "zengin padişah" motifi çıkmaktadır. Gerçek hayatta yaşamış bir

kahraman olan Settar Han'ın liderliğini yaptığı "azatlık harekâtı" etrafında teşekkül eden bu hikâyenin temeli "zalim İran şahı" ve "kahraman Settar Han" epizotu üzerine kurulmuştur. Settar Han hikâyesinin en önemli epizotlarından birini bu epizot oluşturmaktadır. Settar Han, Memmedeli Şah'ın yoksulluk içinde yaşayan Azerbaycan Türklerini baskı ve zulüm altında tutmasına çok üzülmemektedir.

2. Kahramanların Doğumu Epizotuna Bağlı Motifler:

Hikâyenin gerek "SHD" ve gerekse "GS" varyantında geçen Memmedeli Şah'la Settar Han'ın doğumu epizotuna bağlı motifler yer almamıştır. Söz konusu varyantlarda, diğer halk hikâyelerinde olduğu gibi "mucizevî doğum" veya Dede Korkut'ta görülen "ad koyma" vb. motifler de yoktur. İki varyantta da kahramanların eğitimi hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır.

3. Kahramanların Âşık Olması Epizotuna Bağlı Motifler:

Settar Han hikâyesinin iki varyantında da halk hikâyelerimizin çoğunda kahramanların eğitimi sırasında görülen ve "rüyada bade içme", "rüyada buta

** Fırat Üniv. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Bölümü Öğretim Üyesi

verme”, “uzaktaki sevgiliyi iki parmağın arasından gösterme” şeklinde ortaya çıkan “âşık olma” epizotuna rastlanmaz.

Hikâye kahramanı Settar Han’ın iki varyantta da saz çalma yeteneğinin olmadığı görülmektedir. Ancak, “SHD” varyantında Settar Han, askerlerine, içinde buldukları durumu her zaman “şiiir söyleme” motifiyle anlatır. Settar Han, Şah’ın ordusunu mağlup edip Tebriz’e dönerken yolunu kesen “goca”yla karşılıklı deyişme yapar. Yalnız, “GS” varyantında, “şiiir söyleme” motifi yoktur.

4. Settar Han’ın Memmedeli Şah’la Görüşmek İçin Gurbete Çıkması Epizotuna Bağlı Motifler:

Halk hikâyelerinde sevgiliyi arama, daha çok birbirine âşık olan farklı mekânlardaki kahramanlardan erkek kahramanın sevgiliyi araması şeklinde cereyan eder. Türk halk hikâyelerinin hemen hemen hepsinde ortak olan bu motif “SHD” ve “GS” varyantında bulunmaktadır.

Anadolu sahasında olduğu gibi Azerbaycan’da da anlatılan halk hikâyelerinin çoğunda kahramanlar his, duygu ve düşüncelerini manzum parçalarla ifade ederler. Settar Han hikâyesinin “SHD” varyantında da duygu ve düşünceler çoğu zaman manzum parçalarla ifade edilmiştir. Yani, hikâyenin bu varyantında “şiiir söyleme” motifi vardır. Settar Han hikâyesinin önemli epizotlarından biri olan “gurbete çıkma” epizotunda, Memmedeli Şah’la görüşme yapmak üzere, Tahran’a davet edilen kahramanın, “memleketi olan Tebriz’den ayrılması” ve “dostlarına şiiir okuyarak helalleşmesi” motifi vardır.

5. Settar Han’la Memmedeli Şah’ın Görüşmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

Settar Han, hem “SHD”nda hem de “GS” varyantında Şah’la buluşur. Ancak, duygu ve düşüncelerini “şiiir söyleme” motifiyle dile getirmez. Memmedeli Şah’ın sarayında güllerle, çiçeklerle karşılanan kahraman, Şah’la “azatlık harekâtı” meselesi üzerinde konuşur; kendisine teklif edilen “altını”, “mevki” ve “makamı” reddeder.

“SHD” varyantında Şah, kahramanın öldürülmesi için cellatlarına emir verdiği sırada Settar Han, şiiir söylemez ve tabancasını çekip saraydan dışarıya çıkar. “GS” varyantında da “azatlık harekâtı” başarılıdıktan sonra Tahran’a davet edilen ve halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanan kahraman şiiir söylemez.

6. Settar Han’la Azerbaycan’ın Azatlığı Arasına Engellerin Girmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

Settar Han hikâyesinin her iki varyantında da birçok halk hikâyesinde görülen ve sevgililerin kavuşmasını engel olan cadı veya sihirbaz gibi tipler yoktur. Bu epizotta, Settar Han’ın başlattığı “azatlık harekâtı”nın engellenmesi bir takım olaylar zinciriyle devam eder. Kahraman, gelişen olaylar karşısında oldukça aktif bir davranış sergiler.

“SHD” varyantında Azerbaycan’daki “azatlık isyanı”nı öğrenen Şah, Settar Han’ı Tahran’a davet eder ve anlaşamayınca da onu öldürtmek ister. Fakat kahraman, silahını çekip saraydan çıkar ve Tebriz’e gelir.

“GS” varyantında kahraman, Memmedeli Şah’ın Tebriz’e gönderdiği Ekre-

mül-sultan tarafından öldürülmek istenir. Yine kahraman, her iki varyantta da Şah'ın ordu komutanları tarafından öldürülmek istenir.

7. Settar Han'ın Memleketi Tebriz'e Geri Dönmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

Birçok halk hikâyesinde görülmeyen kahramanın geri dönmesi meselesi, "SHD" varyantında görülür. Ayrıca, "SHD"nda "savaşa hazırlık" motifi vardır. Tebriz'e geri dönen Settar Han, mücahitlerine Şah'a karşı savaşmaları gerektiğini "gelmişem" redifli şiiriyle anlatır. Ancak "GS" varyantında, kahramanın geri dönmesi konusu yoktur. Bu varyantta "azatlık harekâtı" zaferinden sonra Tahran'a davet edilen kahraman, bir grubun silâhlı saldırısı sonucunda yaralanır ve Tebriz'e geri dönmez. Kahramanın savaşlardan geri dönmesi ise, her iki varyantta da mevcuttur.

8. Settar Han'ın Arkadaşı Bağır Han'ı Durumdan Haberdar Etmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

"SHD" varyantında Tahran'dan Tebriz'e gelen Settar Han, "baştan geçeni hikâye etme" ve "şiir söyleme" motifleriyle kaleme aldığı mektubunu bir "gasid"le arkadaşı Bağır Han'a gönderip onu durumdan haberdar eder. Bağır Han, arkadaşının mektubunu alır almaz atına binip onun yanına gider. İki arkadaş, oturup konuştuktan sonra Azerbaycan'da "azatlık mücadelesi"ni devam ettirmeye karar verirler. Settar Han, "olsun" redifli bir şiirle mücahitlerine hitap ederek onlara durumla ilgili bilgi verir. "GS" varyantında bu epizot verilmemiştir.

9. Mücahitlerin Memmedeli Şah'a Azerbaycan'daki "Azatlık Ha-

rekâtı"nın Devam Edeceğini Haber Vermesi Epizotuna Bağlı Motifler:

Mücahitler İran Şahı'na "azatlık" için savaşacaklarını "şiir söyleme" motifiyle bildirirler. "SHD" varyantında mücahitlerin mektubunu alan Şah, Tebriz'de başlayan "azatlık harekâtı"ni bastırmak için kendisini destekleyen birtakım Türk kabilelerine ve komutanlarına emir verir. Bu epizot, "GS" varyantında yoktur. "GS" varyantında, Azerbaycan'daki isyanı duyan Şah, Tebriz'deki "azatlık harekâtı"ni bastırmak üzere komutanlarını gönderir.

10. Settar Han ve Bağır Han Komutasındaki Mücahitlerin Tebriz'e Hücûm Eden Şah'ın Ordusunu Mağlup Etmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

"SHD" varyantında savaşın birinci günü düşman askerlerini geri püskürtüp mücahitlerine "gelsin" redifli şiirini okuyan Settar Han, gerek Tebriz'in kuşatılması sırasında ve gerekse diğer savaşlar sırasında mücahitlerine "şiir söyleme" motifiyle hitap eder. Şah'ın bazı askerlerinin yolları kestiğini haber alan Settar Han, mücahitlerine "şiir söyleme" motifiyle seslenir. Hikâyenin her iki varyantında da Şah'ın orduları Tebriz'e sokulmaz.

11. Settar Han ve Mücahitlerin Makû Serdarı Teymur Ağanın Ordusunu Mağlup Etmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

Mücahitlerine "şiir söyleme" motifiyle hitap eden Settar Han, Teymur Ağanın ordusunu da yener ve Alvar'a kadar kovar. "GS" varyantında Makû Serdarı Teymur Ağa'nın ismi zikredilmez.

12. Mücahitlerin Eynüldöv-

le'nin Ordusunu Mağlup Etmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

“SHD” varyantında Settar Han'ın şiir okuyarak emir verdiği mücahitler, Eynü'l-dövl'e'nin ordusuna büyük zayıat verip “Gızılca Meydanı”na kadar kovarlar. “GS” varyantında da Eynü'l-dövl'e'nin askerleri Tebriz'e giremez.

13. Mücahitlerin Rehim Han'nın Ordusunu Mağlup Etmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

“SHD” varyantında Settar Han, ordusuyla Tebriz'e dayanan ve savaşmak için değil, Tebriz'in emniyetini sağlamak için geldiğini söyleyen Rehim Han'a “şiir söyleme” motifiyle cevap verir. Ayrıca Settar Han, mücahitlerine savaşa hazır olmalarını “şiir söyleme” motifiyle bildirir. “GS” varyantında burada olduğu gibi geniş olarak verilmeyen bu epizotta sadece Rehim Han'ın Tebriz'e sokulmadığı belirtilir.

14. Mücahitlerin Rehim Han'nın Ordusunu Tebriz'den Çıkarması Epizotuna Bağlı Motifler:

“SHD”nda Bağır Han'la görüşüp savaşa karar veren Settar Han'ın, mücahitlerine “şiir söyleme” motifiyle emir vermesi neticesinde Rehim Han ve ordusu Tebriz'den çıkarılır. “GS” varyantında Rehim Han'ın askerleri Tebriz'e giremez.

15. Memmedeli Şah'ın Eprim Han Komutasındaki Orduyu Tebriz'e Göndermesi Epizotuna Bağlı Motifler:

“SHD” varyantında dört bin kişilik bir kuvvetle Tebriz'e gelen Eprim Han, Settar Han'dan görüşme talep eder ve talebi kabul edilir. Bu epizot, “GS” varyantında yoktur.

16. Settar Han'ın Eprim Han'la

Antlaşması Epizotuna Bağlı Motifler:

Settar Han, Eprim Han'ı, birkaç gün misafir eder. Yapılan görüşmeler neticesinde Eprim Han'ı da yanına alan Settar Han, askerlerine “yerisin” redifli “şiir söyleme” motifiyle savaş emri verir. Settar Han, Eprim Han'la birlikte Şahseven Beyleri'yle Rehim Han'ın üzerine yürür. Bu epizot da “GS” varyantında verilmemiştir.

17. Şahseven Beyleri'nin Teslim Olması ve Rehim Han'ın Yakalanması Epizotuna Bağlı Motifler:

“SHD” varyantında Settar Han, Şahseven Beyleri'ne “gelmişem” redifli bir şiir gönderip teslim olmalarını isteyince Şahseven Beyleri onun emrine girer. Settar Han, “şiir söyleme” motifiyle mücahitlerine Meşkin Dağları'nın alınarak Rehim Han'ın yakalanmasını emreder. Netice itibariyle Settar Han, Rehim Han'ı yakalar ve Emir-i Erşed ordusuyla birlikte teslim olur. Bu epizot da “GS” varyantında geniş olarak ele alınmamıştır.

18. Settar Han, Bağır Han ve Eprim Han'ın Tebriz'e Dönmesi Epizotuna Bağlı Motifler:

“SHD” varyantında Settar Han, Bağır Han ve Eprim Han'la birlikte savaş kazanıp Tebriz'e dönerken, zaferin kazanıldığını haber alan bir “goca”, ordunun önüne çıkar. Bu “goca”, “şiir söyleme” motifiyle Settar Han'la Bağır Han'ın kim olduğunu sorar.

Settar Han, “goca”ya “menem” redifli şiirle cevap verir. “Goca”, kahramanlara bakarak; “*Oğul, ne ola idi ki, benim on oğlum olaydı...Azadlığ yolunda gülünce vurub hemişe ölmez olaydı. Ya*

da ki üreyim tek cavan olaydım. Seninle çiyin çiyine dava édib tarihin ağ sinesine gızıl hett ile yazılaydım...” der ve “Serdar’ım” redifli şiirini okur. Settar Han, kendisine dua eden “goca”yla görüşüp ayrılır.

Settar Han, Bağır Han ve Eprim Han’la birlikte Tebriz’e gelince “Tebriz” redifli bir şiir söyledikten sonra, Bağır Han’a ve Eprim Han’a dönüp, “Çoh şükür Allah’a. ...Her vaht men Allah’dan arzu éderdim ki, Allah mene ömür vérsin, bu mezlum milletime bir hoş gün yaradım. Şükür Allah’a, meni hecalet étmedi...” şeklinde dua eder. Bu varyantta, “azatlık savaşını” kazanan kahraman Tebriz’de yaşamaya devam eder. Hikâye, musannif tarafından söylenen ve “Settar Han’a İthaf” başlığını taşıyan “oldun” redifli bir şiirle son bulur.

Bu epizottaki motifler “GS” varyantında çok farklı olarak verilmiştir. “GS”da, “azatlık zaferi”nden sonra Tahran’a davet edilen Settar Han orada bir grubun silâhlı saldırısı sonucunda ağır yaralanır ve dört yıl sonra vefat eder. “GS” varyantı hikâye anlatıcısının; “...Oğlanlarım... ümid édirem ki siz de Settar Han kimi azadlığ yolunda çalışasınız.” şeklindeki ifadesiyle son bulur.

B. HİKÂYEDEKİ FORMEL UNSURLAR:

Azerbaycan’da anlatılan Türk halk hikâyelerinde başlayış, geçiş ve bitiriş formellerinin yanında birtakım formülistik sayılar da yer almaktadır.

1. Başlayış Formelleri:

Settar Han hikâyesinin her iki varyantında da Azerbaycan’da anlatılan halk hikâyelerinde görülen “ustadname”

ve masal formelleri yoktur. Hikâyenin “SHD” varyantı, “Memmedeli şahın Keyyan tahtında oturduğu, İran torpağına padşahlığ élediği zamanlar idi...” cümlesiyle; “GS” varyantı ise, bir kış gününde çeşitli meyvelerle süslenen sofranın, kaynayan semaverin ve çay servisi yapan hanımların bulunduğu büyük bir odanın tasvirinden sonraki “Yüz il bundan evvel Azerbaycan’ın Garadağ vélayetinde Hacı Hesen adlı düz, insaflı, zehmetkêş bir kişi yaşardı...” ifadesiyle başlamaktadır.

2. Geçiş Formelleri:

Settar Han hikâyesinin “SHD” varyantında, Azerbaycan halk hikâyelerinde, daha çok karşılıklı konuşmalar sırasında müracaat edilen manzum parçalardan sonra kullanılan ve birbirine çok benzeyen “Söz tamama yéttdi”, “Sözler tamama yéttdi”, “sözler tamam oldu”, “söz tamama yétende”¹ gibi kısa geçiş formellerinin benzerlerine rastlanmaktadır.

“SHD” varyantında birbirinden farklı vak’a birimlerine geçişte, “söz tamam olan kimi”, “söz tamam olan tek”, “sözleri tamam olan tek”, “sözleri tamam éleyib”, “déyib atına sevar oldu”, “yoluna çıhdi”, “dost - aşna ile halallaşib ayrılanda”, “néçe gün at sürüb”, “béle gerara geldiler”, “béle gerara geldi ki”, “bu sözleri déyib”, “yétişen tek”, “bu sözü éşiden tek” vb. geçiş formellerine başvurulmaktadır.

“GS” varyantında ise, “at minib, tüfenk götürüb”, “birgün”, “günler ötdi, aylar géçdi, iller dolandı”, “bu işden heber tapır”, “elli il bundan evvel”, “béle bir movgéde”, “bir néçe gün” vb. geçiş formelleri kullanılmıştır.

3. Bitiriş Formelleri:

Azerbaycan’da anlatılan halk hikâyelerinde, bazen gerek üstat âşıklar ve gerekse hikâyenin kahramanı olan âşıklar tarafından söylenen “duvaggapma”nın kendisi bir bitiriş formeli olabilir. “Duvaggapma”lar üstat âşıklara ya da hikâyenin kahramanı olan âşıklara ait kalıplaşmış ifadelerden sonra da söylenebilir. Bazen “duvaggapma”yla bitmeyen hikâyeler, “duvaggapma”dan sonra söylenen belirli kalıp ifadelerle de bitebilir.

“SHD” varyantı, hikâyenin musannifi Âşık Hüseyin Cavan tarafından geleceğe uygun olarak söylenen ve Settar Han’a ithaf edilen bir “duvaggapma”yla son bulur. Yani bu varyantta “duvaggapma”nın kendisi başı başına bir bitiriş formeli durumundadır. Bu varyantta dinleyici veya okuyucularla aynı atmosferi paylaşan anlatıcı âşık, “duvaggapma” yerine söylediği Settar Han’ı öven “oldun” redifli bu şiirle dinleyici / okuyucu üzerinde inandırıcı bir tesir bırakır.

“GS” varyantı ise, hikâye anlatıcısının; “...oğlanlarım bu da Settar Han’ın o vahitda salınmış ekslerinden biri, yadigâr olarak sahlayın, ümid edirem ki siz de Settar Han kimi azadlığ yolunda çalışasız.” ifadesiyle son bulmaktadır.

4. Formülistik Sayılar:

Azerbaycan halk hikâyelerinde Anadolu sahasında olduğu gibi “üç, yedi ve kırk” sayılarına rastlanmaktadır. Birçok halk hikâyesinde “üç gün, üç gece yol getmek”; “yedi gün, yedi gece düğün yapmak” veya “on beş gün düğün yapmak” sözleriyle karşılaşmaktayız.

Settar Han hikâyesinin her iki varyantında da yukarıda zikredilen sayılara veya benzeri ifadelerle rastlanmaz.

Ancak, “SHD” varyantında “bir neçe gün”, “dört beş gün”, “yetmiş yaşında”, “elli il”, “yüz il”, “yüz atlı”, “bin sekiz yüz atlı”, “dört min atlı”, “dört min goşun” gibi ifadelerle rastlamaktayız. Hikâyenin “GS” varyantı ise, “bir neçe gün”, “birinci gece”, “on iki-on üç yaşında”, “on bir ay” ve “dört il” gibi ifadelerle yer verilmiştir.

NOTLAR

* Bu hikâyeyi, “konu/vak’a”, “şahıs kadrosu”, “mekân” ve “zaman” bakımından “Settar Han Hikâyesinin İncelenmesi-III” adlı yazımızda ele alacağız.

***Tkrara meydan vermemek için hikâyenin “Settarhan Dastanı” varyantı “SHD”; “Goçag Settar” varyantı ise “GS” şeklinde kısaltılarak yazılmıştır.

¹Ehliman Ahundov, Aydın Ahundov, **Dastanlar**, Bakı 1993, s. 9, 11, 22, 23.

KAYNAKLAR:

Cenubi Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, Bakı 1983, C. II. (Tertib edenler: Mireli Menafi, Zahid Ekberov, Refige Gasımova, Tamilla Memmedova, Huraman Guliyeva, Ferman Helilov).

Cenubi Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, Bakı 1988, C. III. (Tertib edenler: Zahid Ekberov, Teymur Ehmedov, Behlul Abdullayev, Mireli Menafi, Refige Gasımova, Tamilla Memmedova, Huraman Guliyeva, Nazim Rizvan).

Doktor S. Cavid, **Azerbaycan Folklorundan Numuneler**, İntişaratı Ferzane, Tahran 1356 [1977]

Ehliman Ahundov, Aydın Ahundov, **Dastanlar**, Bakı 1993.